

КЛЮЧОВІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ПІДХІД

М. О. Колотило

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, Україна
fortitudea@yandex.ua

У статті здійснена спроба філософського осмислення реалій та перспектив розвитку громадянського суспільства в Україні шляхом дослідження змісту концепту та з'ясування ключових факторів його розвитку на сучасному етапі. Звернення до поглядів сучасних представників вітчизняної та зарубіжної гуманітаристики щодо змістовного наповнення поняття «громадянське суспільство» та тих підходів, що традиційно використовуються ними у процесі дефінування, дозволило концептуалізувати три основні варіації його розуміння (громадські організації та приватна сфера життя індивідів; громадські організації і ринок; громадяни поза громадськими організаціями), а також обґрунтувати діяльність громадських організацій та активну громадянську позицію як провідні конституюючі елементи всіх теоретико-методологічних дискурсів громадянського суспільства. Дослідження низки соціальних механізмів та соціальних інститутів, у межах яких функціонують сучасні суспільства в цілому та українське зокрема, дозволило виокремити деякі ключові фактори потенційного розвитку останнього як громадянського, а саме: демократія як простір, що генерує довіру та сприяє відкритому членству громадян в організаціях; державний патерналізм як ймовірна перешкода становленню громадянського суспільства; громадянська освіта як інструментарій його розвитку.

Застосовування означених ключових факторів з відповідними методиками їх дослідження для діагностики стану громадянського суспільства в Україні дозволило констатувати недостатній рівень розвитку демократичних інституцій та ініціатив в країні за наявності незначних позитивних зрушень протягом останніх кількох років; значний вплив політики державного патерналізму на динаміку розвитку громадянського суспільства та зафіксувати позитивні тенденції у розвитку громадянської освіти.

Ключові слова: громадянське суспільство; громадські організації; громадянська свідомість; демократія; державний патерналізм; громадянська освіта

KEY FACTORS OF CIVIL SOCIETY DEVELOPMENT IN UKRAINE: THE PHILOSOPHICAL APPROACH

M. A. Kolotylo

National Technical University of Ukraine

“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv, Ukraine
fortitudea@yandex.ua

The article is devoted to philosophical understanding of the realities and perspectives of civil society in Ukraine by examining the content of this concept and determine key factors of its development. Appeal to the views of modern representatives of domestic and foreign humanities concerning the content of the concept of «civil society» and those approaches traditionally used by them allowed to conceptualize three main dimensions of its understanding (NGOs and the private sphere of life of individuals, social organizations and the market; citizens outside NGOs), and justify public organizations and active civic position as a leading constitutional elements of theoretical and methodological discourse of civil society. Research different social mechanisms and social institutions which operate within modern society and Ukrainian in particular, has allowed some key factors of the potential development of the latter as civil, namely democracy as a space that

generates confidence and promotes open membership in public organizations; state paternalism as a likely obstacle to the formation of civil society; civic education as an instrument of development.

The use of the mentioned key factors with relevant methods of their study to diagnose the state of civil society in Ukraine allowed to state insufficient development of democratic institutions and initiatives in the country in the presence of minor improvements over the last few years; significant influence of state paternalism on the dynamics of civil society, and secure positive trends in the development of civic education.

Keywords: civil society; NGOs; civic consciousness; democracy; state paternalism; civil education.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Протягом останніх двох десятиліть у вітчизняному публічному просторі ведуться численні дискусії щодо можливостей та перспектив становлення громадянського суспільства на теренах нашої держави. Актуальність питання підтверджується тією обставиною, що обговорення здійснюються відразу на кількох інформаційних майданчиках – політичному, громадському, мас-медійному, науковому, збільшуючи радіус свого охоплення як в теоретичному, так і практичному вимірах.

Особливої гостроти набуло це питання у контексті соціально-політичних подій останніх трьох-чотирьох років, коли для значної частини українців такі поняття, як «громадянська свідомість» та «громадянська позиція», перестали існувати виключно в площині абстрактних міркувань, й набули здійснених форм.

Численні обговорення перспектив розвитку громадянського суспільства у вітчизняних мас-медіа доволі часто вражали своїм необґрунтованим оптимізмом: зокрема, лунали непоодинокі думки щодо фактичного становлення громадянського суспільства після двох революційних хвиль (2004-2005рр. та 2013-2014рр.) та подальшого розгортання соціально-політичних подій в часі завершення Євромайдану. Спостереження за контекстом подібних висловлювань давало підстави стверджувати, що аргументи носили переважно ситуативний характер та спиралися на окремі випадки вияву громадянської позиції частини українців. Звісно, значимість таких дій, котрі до того ж доволі часто мали героїчний зміст, неможливо применшувати в жодному разі, проте їх наявність не є достатньою підставою для ствердження факту становлення українського суспільства в його новому стані. Подібні меседжі вже зі звичним популістичним нашаруванням були активно підтримані та пролонговані в часі представниками вітчизняного політикуму, що зрештою було очікуваним, а тому не могло викликати особливого здивування.

Критичний погляд щодо реалій розвитку громадянського суспільства на теренах нашої держави висловлюють представники наукових кіл, діячі волонтерського руху, а також активні члени громадських організацій та ініціатив. Позиція цієї частини громадян спирається насамперед на фактор наявності/відсутності позитивних змін у суспільній поведінці та діях українців, діагностованих у контексті нових цивілізаційних та національних викликів для останніх. Амбівалетність поглядів на стан розвитку вітчизняного громадянського суспільства актуалізує філософське дослідження його сутності, практичних форм самореалізації, а також перспективних шляхів та перешкод на шляху до здійснення цього.

Почати дослідження доцільно з констатації того, що концепт громадянського суспільства є доволі розробленим у зарубіжній та вітчизняній гуманітаристиці, свідченням чого слугує значний перелік його дослідників – представників різних галузей наукового знання: Дж. Александер, Е. Арато, Е. Блек, К. Бріант, Дж. Коен, Р. Патнем, Т. Чаротс, Н. Бойко, М. Бойчук, О. Косілова, В. Мельник, А. Петрашкін, В. Степаненко, Ю. Узун та ін. Окремо слід відзначити імена вітчизняних філософів, що здійснювали й продовжують здійснювати дослідження громадянського суспільства, а саме: К. Боднар, А. Карась, О. Кисельова, А. Колодій, М. Култаєва, А. Єрмоленко, Б. Паляруш, Я. Пасько, І. Пасько, О. Ременець та ін.

Дослідження різних аспектів взаємодії інституцій громадянського суспільства та інших соціальних інститутів, як-то державна та місцева влади, бізнес-структури, знаходимо у доробках Н. Аберкромбі, В. Галстона, Л. Даймонда, С. Макгрегора, Дж. Лакофа, Р. Патнема, Н. Ройда, Т. Баки, І. Бекешкіної, Л. Дух, В. Менжуліна, М. Рогожи, О. Скрипнюка, В. Сусака, С. Терно та ін.

Попри значний ступінь розробки проблеми, подальшого дослідження потребують саме прикладні аспекти становлення громадянського суспільства, що актуалізують звернення дослідницької уваги на ті соціальні механізми/соціальні інститути, котрі визначають порядок денний суспільного розвитку. Саме тому метою цієї статті є осмислення змісту та характеру взаємодії громадянського суспільства і демократії, громадянського суспільства і практики державного патерналізму, громадянського суспільства і громадянської освіти.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Значна частина теоретичних дискусій щодо громадянського суспільства зумовлена невизначеністю змісту цього концепту, причиною чого слугують насамперед різні підходи дослідників до його дефінування. Зокрема, це поняття застосовують як для позначення певної соціальної групи в суспільстві, так і для стадії розвитку соціуму в цілому; частина дослідників ототожнює його виключно з діяльністю громадських організацій, натомість інші вказують на появу колективної громадянської свідомості в її певній якості. Узагальнення поглядів зарубіжних дослідників дало можливість згрупувати багаточисленні дефініції в чотири категорії.

Громадські (неприбуткові) організації і приватна сфера життя індивідів. Зокрема, згідно з Е. Арато, громадянське суспільство є «...тип соціальної взаємодії, розташований поміж економікою та державою, що міститься в приватній сфері (сім'ї), в середовищі добровільних об'єднань, соціальних рухів та в формах публічної комунікації [9, с.9].

Громадські організації та ринок. Так, на погляд Т. Чаротса, громадянське суспільство включає в себе всі «...організації та асоціації, що існують поза державою (профспілки, професійні організації, торгівельні палати, етнічні асоціації, політичні партії), а також ринок» [10, 20].

Громадські організації як незалежні та самоврядні об'єднання індивідів. Громадянське суспільство, на думку Л. Даймонда, «...не включає індивідуальне та сімейне життя, ділові зв'язки з бізнес-підприємствами, спрямовані на встановлення контролю над державою. Необхідна незалежність та свобода дій учасників в громадянському суспільстві, а тому вони мають бути незалежними від інституціоналізованих форм громадянської взаємодії» [2, 54]. Тож на сьогодні у світовому науковому дискурсі не існує єдиної завершеної дефініції громадянського суспільства, оскільки в одному випадку сферою його поширення є ринок та приватна прибуткова діяльність громадян (ліберальна традиція); в іншому – приватна сфера життя громадян та громадські організації поза межами будь-якого впливу зі сторони держави (консервативна традиція).

Зазначена класифікація знаходить своє відображення і в дефінуванні громадянського суспільства вітчизняними фахівцями, якому традиційно властива фундаментальність підходу. Так, у світлі соціологічних студій цей феномен постає як «...історична концепція, теоретичний дискурс, а також практика суспільно солідарного життя, яка реалізується у публічній сфері громадських інтеракцій і комунікацій, поза державно-адміністративними, ринковими та родинно-приватними відносинами, і репрезентована мережею недержавних добровільних громадських асоціацій та об'єднань, діяльність яких є самоорганізованою та цивільною» [8, 21]. З юридичної точки зору, в світлі якої феномен виступає об'єктом адміністративно-правового регулювання, «...громадянське суспільство – це сукупність громадських інститутів, які сформовані на добровільній основі, діють на самоврядних засадах у межах законів, за допомогою яких особа вільно реалізує свої основні природні права і свободи» [7, 8]

У межах цієї розвідки на особливу увагу заслуговує власне філософське тлумачення досліджуваного феномену, що передбачає його розуміння як «...солідаризованого впливу громадськості на формулювання та реалізацію рішень влади щодо дотримання прав людини та гарантії її вільного розвитку на основі визнання субсидіарного самовизначення кожної особи» [5, 32].

Попри очевидну поліваріантність у формулюванні дефініцій, спільними характеристиками для всіх підходів є акцент на вагомій ролі громадських організацій, а також зростаючій громадянській свідомості, оскільки саме вони є тими «вузловими моментами», де зустрічаються різноманітні уявлення про громадянське суспільство.

Громадянське суспільство і демократія. На сьогодні аксіоматичним є той факт, що дійсний, а не імітований демократичний розвиток будь-якої країни неможливий без

функціонування інституцій громадянського суспільства. Свого часу саме завдяки ним відбувся рух багатьох країн у бік національного демократичного управління (українська козащина XVI ст., польські профспілки в 70-80-их рр. XX ст., незалежний робітничий рух в Швеції наприкінці XIX ст.). Не викликає заперечення і обернена залежність: ефективна діяльність інституцій громадянського суспільства можлива виключно в умовах внутрішнього (всередині інституції) та зовнішнього (державного) демократичного ладу.

У громадському секторі, де участь індивідів а priori є добровільною, культивовані демократичні принципи сприяють формуванню уявлення про громадянське суспільство як простір, що генерує довіру, цікаві дослідження чого знаходимо, зокрема, у Р. Патнема [13]. Дослідник зазначає, що між індивідами, які добровільно проводять разом певний час, закономірно виникають взаємні зв'язки («соціальні мережі»), спроможні до створення відчуття довіри та згуртованості. І навпаки, якщо організації громадянського сектору втрачатимуть значну частину своїх членів, як це відбувалося протягом останніх десятиліть XX ст. в багатьох економічно розвинених країнах, то в суспільстві закономірно буде зростати рівень психологічної настороженості, суспільної ізоляції та підозрілого ставлення один до одного.

Інший аспект взаємодії демократії та громадянського суспільства полягає у дотриманні останньою політики *відкритого членства*. Як відомо, «закрита» організація сама визначає умови прийняття нових членів або ж вимагає, щоб потенційні співробітники мали певну кваліфікацію. Натомість відкрита для всіх, хто поділяє її цілі та цінності, організація надає можливості для кожного стати її членом, а також самостійно вирішувати міру присутності в її діяльності: від повноцінної участі до делегування свого представництва уповноваженому органу, склад і політика якого формуються усіма учасниками організації. Цей аспект взаємодії не отримав допоки належного осмислення, хоча саме він легітимізує організацію як виразника інтересів громадян.

Ситуація з розвитком демократії в Україні може бути оцінена за допомогою низки світових індексів, найбільш відомими серед яких є ті, що розроблені міжнародним виданням «The Economist» та міжнародною неурядовою організацією «Freedom House». Так, відповідно до звіту англomовного видання, індекс демократії в нашій країні виявляє тенденцію до зростання: протягом останніх кількох років, що дозволило Україні піднятися з 92 місця у 2014 році на 88 місце у 2015 році (загальна кількість досліджуваних країн – 167) [11]. Результати цього дослідження є доволі вагомими для нашої розвідки, оскільки індексування відбувається за 60 показниками, згрупованими в п'ять категорій, серед яких «Громадянські свободи», «Політична ангажованість населення», «Вибори і плюралізм», «Політична культура».

За результатами іншого індексування, за останні два роки Україна суттєво покращила рівень розвитку демократії на своїх теренах за показниками «Демократичність управління на рівні центральної влади», «Демократичність управління на рівні органів місцевого самоврядування», проте за такими показниками як «Незалежність ЗМІ», «Ефективність та незалежність судової системи», «Розвиток громадянського суспільства» позитивної динаміки не було виявлено [12].

Громадянське суспільство і державний патерналізм. Відповідно до «Стенфордського словника з філософії» державний патерналізм – це «...політика втручання держави в суспільне життя фізичної особи, доволі часто без узгодження з її волею, під приводом захисту її інтересів та з метою уникнення будь-якої шкоди для неї» [14]. Для повноти дефінування доречно також згадати визначення патерналізму, запропоноване укладачами «Економічної енциклопедії»: «...опікунське ставлення держави до своїх громадян ...» [3].

Державний патерналізм як вид регулювання відносин між суспільством та державою передбачає концентрацію в руках останньої основних важелів управління національним господарським, політичним та економічним життям. Виконуючи роль покровителя, держава в повній мірі використовує всі наявні ресурси, в тому числі й людські, не опікуючись особливо проблемою суспільного блага. Власне, саме суспільне благо як вища суспільна ціль підмінюється цілями, що мають значення для політичних й економічних еліт, і зміст яких можливо узагальнити як захист приватних інтересів останніх, що найчастіше передбачає збереження існуючої державної системи попри її неефективність та незбалансованість.

Громадяни також отримують власні дивіденди від перебування в «підлеглому» становищі: відсутність клопотів щодо самоуправління, необхідності виявлення трудової та економічної ініціативи, котра, до речі, є обов'язковою вимогою досягнення успіхів членами

громадянського суспільства. Державний патерналізм виявляється доволі зручним для громадян, які прагнуть уникнути відповідальності за власну долю або ж національний успіх.

Звісно, що у даному випадку мова йде про громадян, котрі свідомо чи несвідомо підтримують політику патерналізму, а отже перебувають на значній дистанції від існування в стані громадянського суспільства, оскільки патерналізм передбачає «...сильну вертикаль влади та слабкість структур громадянського суспільства» [4, 433].

Державний патерналізм належить до числа прикметних рис української політичної культури, що не в останню чергу зумовлено його глибокою вкоріненістю у свідомість наших співвітчизників. Разом з тим, якщо в попередні історичні епохи державний патерналізм виступав до певної міри націє-, державо- чи громадо формуючим фактором, то на сучасному етапі він виступає радше як елемент психологічного портрету нації, що визначає такі соціально-психологічні риси частини українців, як громадянська пасивність, безініціативність та консерватизм.

Головним майданчиком реалізації патерналістичних установок традиційно залишаються політичні владно-опозиційні взаємини. Тож слід очікувати, що у черговому виборчому процесі громадяни вкотре нададуть перевагу опозиційним силам у великому сподіванні, що на відміну від діючої влади, новообрані можновладці зможуть привнести в їх життя матеріальний добробут, забезпечити їх соціальну та правову захищеність тощо. Як зазначає вітчизняний соціолог І. Бекешкіна, «...майже половина українців (45%) продовжують очікувати від держави повної відповідальності за забезпечення кожного громадянина всіма благами та потребами» [1].

Громадянське суспільство і громадянська освіта. У найбільш загальному значенні, громадянська освіта позначає «...будь-які суспільні процеси, що якісно впливають на переконання громадян, їх зобов'язання, можливості та дії як членів або потенційних членів певного суспільства» [15]. Очевидно, що сам поняттєвий конструкт не позначає виключно процес навчання та виховання в освітніх закладах, але й передбачає залучення сім'ї, церкви, засобів масової інформації, державних та громадських інституцій тощо.

Більше того, за своїм змістом громадянська освіта не тотожна цілеспрямованому процесу трансляції знань та виховних практик, орієнтованих на визначену аудиторію слухачів. Значною мірою громадянська освіта здобувається як результат фактичного перебування індивіда у певному соціокультурному просторі з процесом засвоєння норм, традицій та правил суспільної поведінки в ньому. Громадянська освіта є навчанням ефективної участі в процесах демократичного розвитку суспільства на місцевому та національному рівнях; важливим засобом розвитку можливостей на суспільному рівні, що забезпечує ефективну громадянську участь.

На сучасному етапі становлення вітчизняного громадянського суспільства, коли навколишній соціальний простір виступає радше антагоністом по відношенню до цього суспільства, першочергова увага все ж має бути звернена на розвиток громадянської освіти у формі навчально-виховних практик в освітніх закладах, оскільки саме вони виступають першочерговими суб'єктами виховання молоді.

Нині наша держава знаходиться на етапі розробки та впровадження громадянської освіти, свідченням чого є низка відповідних кроків. Так, провідними фахівцями АПН України було розроблено «Концепцію громадянської освіти в школах України», згідно з якою освітнім ідеалом є освічений громадянин, котрий знає свої права й обов'язки, впевнений у можливості здійснення впливу на зміни в суспільстві, дотримується закону, мислить критично й незаангажовано [6, 1]. Також з березня 2005 р. у вітчизняному освітньому просторі функціонує проект «Громадянська освіта – Україна», в межах якого було запропоновано навчальний курс «Теорія та методика навчання громадянської освіти», розроблено експериментальний підручник та проведено низку науково-методичних конференцій і семінарів із залученням іноземних фахівців.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Таким чином, за результатами здійсненої теоретичної розвідки вдалося дійти наступних висновків: концепт громадянського суспільства є за своєю природою поліваріантним, що допускає можливість його дефініції в оптиках різних галузей гуманітаристики із застосуванням різних методологічних призм; попри існуючий плюралізм поглядів на його зміст, конституюючими елементами дефінування залишаються наступні: наявність мережі

громадських (недержавних) організацій та зростаюча громадянська свідомість всіх членів суспільства; сучасний дискурс громадянського суспільства доцільно наповнити наступними мисленнєвими конструктами: «демократія як необхідна умова розвитку громадянського суспільства», «державний патерналізм як перешкода для розвитку громадянського суспільства», «громадянська освіта як один з чільних інструментаріїв розвитку громадянського суспільства»; становлення громадянського суспільства в Україні потребує поступального розвитку демократії, системної боротьби з державним патерналізмом та продуктивним розвитком громадянської освіти з наступною її імплікацією до змісту навчально-виховної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бекешкіна І. Патерналізм: 45% українців вважають, що держава має забезпечити їх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/paternalizm-45-ukraintsiv-vvazhayut-shcho-derzhava-mae-zabezpechiti-ikh-irina-bekeshkina>
2. Даймонд Л. На укрєпленіє демократії / Л. Даймонд // Демократический взгляд. – 1997. – № 32. – С. 50–64.
3. Економічна енциклопедія: у 3 т. / [відп. ред. С. Мочерний]. – Київ: Видавничий центр “Академія”, 2000. – Т.2. – 864 с.
4. Енциклопедія державного управління: у 8 томах / під ред. Ю. Ковбасюка – К.: НАДУ, 2011. – Т.1. – 748 с.
5. Карась А. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : 09.00.03 / А. Карась. – Львів, 2005. – 44 с.
6. Концепція громадянської освіти в школах України // Управління освітою. Пост-методика. – 2005. – № 12 (108). – С. 1–7.
7. Петрашкін А. Адміністративно-правові засади розвитку громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. Петрашкін. – Київ, 2011. – 20 с.
8. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціолог. наук : 22.00.01 / В. Степаненко. – Київ, 2016. – 36 с.
9. Arato A. Civil Society and Political Theory / A. Arato, J. Cohen. – MIT Press, 1994. – 771 p.
10. Charotes T. Civil Society / T. Charotes // Foreign Policy, 1999. – №117. – P. 18–29.
11. Democracy Index 2016: Revenge of the “deplorables” – [Electronic resource]. – The Access Mode : http://www.eiu.com/public/thankyou_download.aspx?activity=download&campaignid=DemocracyIndex2016.
12. Nations in Transit 2016 – [Electronic resource]. – The Access Mode : <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/ukraine>.
13. Putnam R. Making Democracy Work: civic traditions in modern Italy / R. Putnam. – Princeton: PUP, 1993. – 275 p.
14. Paternalism – [Electronic resource]. – The Access Mode : <https://plato.stanford.edu/entries/paternalism/>
15. Civic Education [Electronic resource]. – Access Mode : <https://plato.stanford.edu/entries/civic-education/>

REFERENCES

1. Bekeshkina, I. (2017, January 9). Paternalism: 45% of Ukrainian believe that the state should ensure their life. Retrieved from <http://dif.org.ua/article/paternalizm-45-ukraintsiv-vvazhayut-shcho-derzhava-mae-zabezpechiti-ikh-irina-bekeshkina> (In Ukrainian).
2. Dajmond, L. (1997). Na ukreplenie demokratii [To strengthen democracy]. *Demokraticheskij vzgljad*, 32, 50–64.
3. Mochernyy, S. ed. (2000). *Ekonomichna entsyklopediya [Economic Encyclopedia]*. Kyiv: Vydavnychyy tsentr “Akademia”.
4. Kovbasyuk, Yu. ed. (2011). *Entsyklopediya derzhavnoho upravlinnya [Encyclopedia of Public Administration]*. Kyiv: Natsional'na akademiya derzhavnoho upravlinnya.

5. Karas', A. (2005). *Filosofiya hromadyans'koho suspil'stva yak interpretatsiya svobody i sotsial'nosti* [The philosophy of civil society as an interpretation of freedom and sociality]. Lviv Ivan Franko National University. L'viv (In Ukrainian)
6. Kontseptsiya hromadyans'koyi osvity v shkolakh Ukrayiny [The concept of civic education in schools of Ukraine] (2005). *Upravlinnya osvityu*. Post-metodyka, 12 (108), 1–7.
7. Petrashkin, A. (2011). *Administratyvno-pravovi zasady rozvytku hromadyans'koho suspil'stva v Ukrayini* [Juridical administrative bases development of civil society in Ukraine]. State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian)
8. Stepanenko, V. (2016). *Hromadyans'ke suspil'stvo: dyskursy i praktyky* [Civil society: discourses and practices]. The Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian)
9. Arato, A., Cohen, J. (1994). *Civil society and political theory*. Massachusetts: MIT Press.
10. Charotes, T. (1999) Civil Society. *Foreign Policy*, 117, 18–29.
11. Democracy Index 2016: Revenge of the “deplorables” (2017). Retrived from http://www.eiu.com/public/thankyou_download.aspx?activity=download&campaignid=DemocracyIndex2016.
12. Nations in Transit 2016 (2017). Retrived from <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/ukraine>.
13. Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work: civic traditions in modern Italy*. Princeton, PUP.
14. Paternalism. (2017, February, 12). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/paternalism/>
15. Civic education (2013, May 30). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/civic-education/>